

e-ISSN: 2619-9114

December/ Aralık 2022, Volume/Cilt 6, Issue/Sayı 2

HELENİZM ÖNCESİ İLKÇAĞ FİLOZOFLARINDA AŞK VE NEFRET KAVRAMLARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

A Study of the Concepts of Love and Hate According to Pre-Hellenic Ancient Philosophers

Ayşe EROĞLU

Dr. Öğr. Üyesi, Gaziantep Üniversitesi, İlahiyat Fak. Felsefe Tarihi
Ana Bilim Dalı.

ayseeroglu27@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-3935-1353>

Article Information / Makale Bilgisi

Article Types / Makale Türü: Research Article / Araştırma Makalesi

Received / Geliş Tarihi: 14.11.2022

Accepted / Kabul Tarihi: 29.12.2022

Published/ Yayın Tarihi: 31.12.2022

Pages / Sayfa: 208-225

Plagiarism / İntihal:

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Öz: Hayatımız boyunca aşk ve nefretin kuşatıcılığı çerçevesinde var olmaya çalışırız. Aşk ile var olan insan, evreni onunla şekillendirme çabasındadır. Aşk birleştirici bir güç, nefret ise ayrıştırıcı bir güç olarak kabul edilir. Aşk ve nefret birbirlerine zıt kavramlar olsa da bu iki kavramı birbirinden ayrı düşünmek mümkün değildir. Çağımızda aşkın yoksunluğunun insanlar arasındaki çatışmayı körüklediği görülmektedir. Günümüzde giderek artan şiddet olaylarının nedeninin aşkın yoksunluğu olduğunu iddia etmek mümkündür. Dolayısıyla sevgisizlik nefreti doğurmaktadır denilebilir. Bu nedenle aşk ve nefret kavramlarının yeniden araştırılması ve üzerinde düşünülmesi gerekmektedir. Zamanda bir yolculuk yaparak bu meseleye İlkçağ'dan başlamak gerekmektedir. Çalışma, Helenistik dönem öncesi İlkçağ filozoflarının aşk ve nefret kavramlarına verdikleri anlamları konu edinmektedir. Bu çalışma aşk ve nefret kavramlarını İlkçağ filozoflarının felsefi terminolojilerine yerleştirip yerleştirmediklerini araştırmayı hedefler. Sonuç bölümünde İlkçağ'daki durum göz önüne alınarak aşk ve nefretin toplumu ve bireyi nasıl etkilediği, neler kazandırıp kaybettiği, günümüzde bunların ne tür olumluluk ya da olumsuzluklara yol açtığı değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Felsefe Tarihi, Aşk, Nefret, Empedokles, Platon, Aristoteles.

Abstract: Throughout our lives, we seek to exist surrounded by love and hate. Someone who exists with love strives to shape the universe with it. Love is considered a unifying force, while hate is considered a separating force. Although love and hatred are opposing concepts, it is not possible to consider these two concepts separately. In this day and age, it is evident that lack of love is fueling strife between people. It can be argued that the reason for the increasing violence today is lack of love. So, it stands to reason that lack of love gives birth to hatred. For this reason, the concepts of love and hate need to be reconsidered and redefined. It is necessary to embark on this journey by traveling back in time to ancient times. This study is concerned with what meaning pre-Hellenistic ancient philosophers attached to the concepts of love and hate. This study will examine whether or not the concepts of love and hate are enshrined in the philosophical terminology of the ancient philosophers. The final section will evaluate how love and hate affect society and the individual, what they make us gain or lose, and what positive or negative effects they have today, taking into account the situation in antiquity.

Keywords: History of Philosophy, Love, Hate, Empedocles, Plato, Aristotle.

Giriş

Antik Yunanca 'Eros, Philia', Fransızca 'Amour', Latince 'Amordan' Türkçe Sevgi/Aşk, Arapça İşk, İngilizce Love aşkı ifade eden kelimelerdir. Eros kelimesini Türkçede anlam olarak aşk kelimesi daha iyi ifade ettiği düşünülmüştür. Bu nedenle çalışmada sevgi yerine aşk kullanılmıştır. Antik Yunanca *Kinoin* kelimesinin Türkçe karşılığı nefret ve çatışmadır. Çalışmada çatışma yerine ise nefret kelimesi kullanılmıştır.

Antik Yunan'da *Aşk/Eros*, felsefe-öncesi kosmogonilerde ortaya çıkan birçok kişileştirmeden biri olduğu görülmektedir. Sözelimi gece, kaos, yeryüzü ve gökyüzü gibi şeylerden farklı olarak, Eros bir kuvvettir. Orphik kosmogonilerde ise Eros, her şeyi birleştirendir. Ezeli tanrıların kökeni bu birleşmeden meydana gelir.¹ Hesiodos'a göre Eros, evreni var eden kozmik güç olarak tarif edilir. Tanrılar arasında ilk doğan Tanrı ve en güzel olan Tanrı Eros'tur.² Zeus yaratma eylemini gerçekleştirmek için *Eros* haline dönüşür. *Eros*, mitsel unsurların evliliğini ve doğumunu göstermek için kullanılan ilk devindirici kuvvet olarak değerlendirilir.³ Bütün bunlar aşkın evrendeki varoluşu meydana getiren Tanrı olarak değerlendirildiğini göstermektedir. Yunan felsefesinde sosyal ve siyasi kavramlarla kozmolojik kavramlar arasında daima karşılıklı ilişki olduğu görülmektedir. Evren *dike/adalet, nomos/yasa, moira/kader, kosmos/düzen, eşitlik* gibi siyasi fikirler temelinde anlaşıldığı gibi, siyasal yapının da evrenin ezeli ve ebedi düzeninden türetildiği görülmektedir.⁴ Eros/Aşk kavramının evrenin varoluşunu gerçekleştiren devindirici güç olarak değerlendirilmesiyle metafizik boyutunun var olduğunu; onun toplum düzenini sağlamasıyla da ahlaki ve sosyal boyutunun var olduğunu iddia etmek mümkündür.

Antik Yunan'da aşk anlamında kullanılan başka bir kelime ise *philia* kelimesidir. Bu kelimedenden türemiş olan *Philosophia* kavramı bilgelik aşkı, bilgelik-dostluğu anlamında kullanılmıştır. Aynı kökten gelen *phileo* ise, sevmek, âşık olmak, anlamından hareketle, aşk ve dostça davranmak, hoş karşılanmak, dostça ağırlamak, konuk etmek, dostluk göstermek, yarenlik etmek, yardım etmek, elinden tutmak gibi anlamlara gelir. Seven kişiyi ifade eden *philos*, sevilen, maşuk, âşık aziz iken Latince, *amicus*, kelimesi dost, arkadaş gibi aynı anlamı vermektedir. Yine Latince, *Amicus, amica(philia)* bilgisever veya bilgi-sever olmak bilmeye olmaya çalışmak, bilmeyi aramak ve bilmenin peşinde koşturmak, sıkı çalışmak anlamına gelir.⁵ Aşk kavramına Antik Yunan'da bilgelik aşkı da denilmiştir. Bu da hakikatte aşk kavramının epistemolojik bir yerinin olduğunu gösterir. Öte yandan *philia* kavramına dostluk anlamı verilmiş olması onun ahlaki bir anlamda kullanıldığını göstermektedir. Yine felsefe kelimesinin içeriğinde aşkın olması ona metafizik bir değer verildiğini de göstermektedir. Çünkü felsefe üzerine düşünmek, düşüncenin düşüncesini yapmak yine varlık üzerine düşündürmektir. Bu da metafizik yapmak anlamına gelmektedir.

Nefret/*Kinoin* ise, hareket ettirici, muharrik, fail, etkide bulunan, eyleme geçiren fail veya etkin neden olarak ifade edilmektedir.⁶ *Kinoin/Nefret*, fail neden ve varlıkların dinamik bir şekilde varlığını sürdürmesini sağlayan öz olarak değerlendirilir. Dolayısıyla hem aşk hem

¹ Francis E. Peters, *Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü*, çev. Hakkı Hünler (İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2004), 115; W.K.C Gutherie, *Yunan Felsefe Tarihi-1 Sokrates Öncesi İlk Filozoflar ve Pythagorasçılar*, Yunan Felsefe Tarihi-1, çev. Ergün Akça (İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2011) 82.

² Doğan Özlem, *Kavramlar ve Tarihleri I bilim/teknik/teknoloji/pozitivizm/ahlak/hukuk/hukuk devlet/sosyal devlet/sevgi/değer/ barok, Kavramlar ve Tarihleri I* (İstanbul: İnkılap Yayınları, 2002), 172.

³ Peters, *Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü*, 115-116..

⁴ Peters, *Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü*, 190.

⁵ Peters, *Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü*, 290.

⁶ Peters, *Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü*, 194-195.

de nefret âlemdeki oluşun ve varlıkların şekillenişinin ana nedeni olarak ortaya çıkmaktadır. Antikitede her ikisi olmadan varoluş gerçekleşemez. Bu da aşk ve nefretin hem metafizik hem de kozmolojik yönünün var olduğunu göstermektedir.

1. Presokratik Dönem Filozofları

1.1. Pythagoras

Aşk kavramının Pythagoras felsefesinde yeri var mıdır sorusunun cevabını *philosophia/felsefe* ve *philosophos/filozof* kavramları ile görmekteyiz. Pythagoras, *philosophia/hikmet* aşkı ve *philosophos/hâkim* aşığı ifadelerini kullanmıştır. Böylelikle Pythagoras'ın aşk terimine epistemolojik bir anlam vermiş olduğu görülür. Dolayısıyla Pythagoras ile felsefe kavramının anlamı genişler ve felsefe metafelsefe olur. Çünkü hakikat araştırması olan felsefe, eylemi aşk kavramı ile nitelenmiştir. Hakikati dost edinen, hakikat tutkunu olan filozof karakteri karşımıza çıkmış olur. Günümüzde özelde felsefe, genelde ise ondan ayrılmış diğer bilimler dikkate alındığında herhangi bir bilime kendini veren onunla uğraşan kişiler, aşkla işini yapmaktadırlar. Aşk ile yapılan her şey insana huzur ve mutluluk verir. Mademki aşk bir mutluluk vesilesidir, öyleyse acaba aşk, insanın amaçsız bir şekilde yaşamaktan kurtulup belli gayeler doğrultusunda yaşayabilmesi için de bir kurtuluş yolu olabilir mi? Belki de insan her eylemine aşkla yönelirse daha başarılı olacaktır.

Bir önceki soruyu biraz daha genelleştirip evrene de uygulayarak şunu sorabiliriz: Pythagoras, aşkın evrenin düzenine etki eden kozmolojik bir güç olduğunu da düşünmüş olabilir mi? Pythagoras, evrende matematiksel bir düzenin var olduğunu ve bu mevcut düzenin de müzikal bir ahengi bulunduğunu kabul eder. Bu evrendeki harmoniyi sağlar.⁷ Evrendeki bütünlüğü sağlayan harmoni (uyum), birbirine karşıt unsurlar arasındaki dengeyi de sağlar. Uyuma dayalı olan bu denge, evrenin de özüdür.

Pythagoras'a göre, "Bütün sayılar Bir'den meydana gelir ve bütün evrenin birbirine karşıt olan iki temel çiftten oluştuğunu iddia eder."⁸ Bu karşıtlıklar içerisinde yer ile gök, insanlar ve tanrılarla akrabalık aşk, düzen ve ölçülülük ve adaletle sıkı sıkıya bağlıdır. Bu nedenle evrene kozmos derler.⁹ Evrendeki zıtlıkların, uzlaşması ve bütünleşmesiyle evrendeki düzen ve ahenk, evrenin kaostan kurtularak, kendini yenilemesi ve değişmesini sağlarken, diğer taraftan evrende yaşayan farklı toplumların birbirlerinin özgürlüğünü kısıtlamadan huzur ve refah içinde yaşamalarını sağlar. Bu karşıtlıklar içinde aşk ve nefretin de var olduğunu düşünmek mümkündür. Özellikle aşkın evrendeki harmoniyi sağladığı düşünülebilir. Pythagoras'da aşkın, tam anlamıyla bir kozmolojik güç olduğunu iddia etmek mümkün değildir. Ancak onda aşkın ontolojik ve epistemolojik anlamlarının var olduğunu iddia edebiliriz.

1.2. Herakleitos - Parmenides

İlkçağ'da felsefeleri tez ve antitez olarak karşımıza çıkan düşünürler, değişimi savunan Herakleitos ile değişimi reddeden Elea Okulu temsilcisi Parmenides'dir. Acaba bu düşünürlerin felsefelerinde de aşk ve nefret kavramına yer var mıdır? Herakleitos'un oluş felsefesi incelendiğinde evrende harmoninin var olduğunu kabul ettiği görülür. Ona göre evrendeki harmoninin gerçekleşmesi ve varlıkların ortaya çıkması birbirine zıt olan güçlerin

⁷ H.Ömer Özden, "Platon ve Aristoteles'in Estetik Anlayışları", *Araştırmalar Dergisi* 5-6 (2002), 36; H.Ömer Özden, "Helenizm Öncesi Yunan Felsefesinde Güzellik Anlayışları", *Atatürk Üni. İlahiyat Fak. Dergisi*, 17 (2002), 78

⁸ Özden, "Helenizm Öncesi Yunan Felsefesinde Güzellik Anlayışları", 78.

⁹ Gutherie, *Yunan Felsefe Tarihi-1 Sokrates Öncesi İlk Filozoflar ve Pythagorasçılar*, 220.

çatışmasına bağlıdır. Dünyayı meydana getiren unsurların uyumlu karışımı ahenkli düzenlenişin sonucu olmayıp, gerçekte karşıt güçlerin sürekli savaşının bir eseri olmak durumundadır. Onun varlık öğretisinin ikinci tezi öyleyse savaşın eseri olan karşıtların birliğini ortaya koyar.¹⁰

Herakleitos, evrende bir birlik ve harmoninin gerçekleşebilmesi için var-olanın bir ve çok olduğunu ve onların düşmanlıkla ve dostlukla bir arada bulduklarını iddia eder. Çünkü karşıtların birliği Aphrotite/Aşk/Birleşme'nin etkisiyle dostça olduklarını kimi zaman ise, herhangi bir Neikos/Nefret/Çatışma'nın etkisiyle kendilerine çok sayıda düşman oluşturduklarından bahsetmektedir.¹¹ Herakleitos evrende karşıtlıkların sonunda birliği sağladığını düşünür. Bu birlik nefretin düşmanlığı, aşkın dostluğu ile sağlanabilir. Nefret ve aşkı evrene etki eden kozmik güç olarak değerlendirmek mümkündür. Herakleitos aşk kavramını Fragmanlar adlı eserinde Philosophos olarak kullandığı görülür. O filozofu ifade ederken bilgeliği seven, her konuda bilgi sahibi olan olarak ifade etmektedir.¹²

Herakleitos'un aksine Parmenides, evrendeki değişim ve hareket fenomenini apaçık inkâr ettiği için dışsal bir hareket ettiriciye başvurmak durumunda kaldığını söylemek mümkündür.¹³ Parmenides'de aşk tanrıçası her şeyi yöneten daimondur. Bu Yunan literatüründe varlığı kalıcı bir şekilde devam ettiren bir imgedir.¹⁴ *Sphairos*, bir küreye benzetilen Parmenides'in varlığını anımsatmak için bilinçli seçilmiştir. Onda *dike* varlığı sıkıca kendine zincirleyip oluş ve yok oluştan uzak tutması ve uyumu sağlamak için vardır.¹⁵ Görülmektedir ki, Herakleitos'ta aşk ve nefret evrene etki eden hareket ettirici bir güç olarak değerlendirir; aşk kelimesini bilgeliği seven anlamında kullanılır, Parmenides ise, değişimi reddettiği için evrenin düzenini sağlayacak bir güce ihtiyaç vardır. O da aşktır. Eğer aşk olmasa varlığın devam etmesi mümkün değildir. Varlığın küre içinde bir bütün olmasını sağlayan aşktır. Bu düşüncesi ile Parmenides Herakleitos ile aynı fikri paylaşmış olur. Yani her ikisi de evrenin düzeninin oluşumunda aşkın varlığını kabul ederler. Sadece Parmenides'de nefret kavramının olmadığı görülür.

1.3. Plüralistler

1.3.1. Empedokles

Empedokles, Herakleitos'un oluş felsefesi ile Parmenides'in varlığın tek biricik olduğu düşüncesini uzlaştırmıştır. Bu nedenle İlkçağ'da evrendeki değişim ve oluşu tek bir maddi nedenle açıklamanın yetersizliğini görmüştür. Bu nedenle evreni dört kök maddeyle/hava, su, toprak ve ateş ile açıklamıştır. Evrendeki oluş ve bozuluş bu dört kök maddenin bir araya gelmesi ve ayrılmasından ortaya çıkar. Bu maddelerin birleşmesi ve ayrılmasını sağlayan iki güç Empedokles'e göre aşk ve nefrettir. Şöyle ki, aşk bu dört kök maddeyi birleştirir. Nefret ise onları birbirinden ayırır.

Empedokles bu iki kuvveti Philia/Aşk, Neikos/Nefret olarak isimlendirerek birbirine eşit olan Tanrılar olduğunu iddia etmektedir.¹⁶ Empedokles'in bazen Eros yerine Philotos

¹⁰ Ahmet Cevizci, *İlkçağ Felsefesi Tarihi* (Bursa: Asa Kitapevi, 2001), 47-48.

¹¹ Heraclitos, *Fragmanlar Testimonia-Fragmenta-Imitationes, Fragmanlar*, çev. Güvenç Şar- Erdal Yıldız (İstanbul: Dergah Yayınları, 2016), 95.

¹² Heraclitos, *Fragmanlar Testimonia-Fragmenta-Imitationes*, 153..

¹³ Peters, *Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü*, 195.

¹⁴ Peters, *Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü*, 116.

¹⁵ Peters, *Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü*, 191.

¹⁶ Werner Jaeger, *İlk Yunan Filozoflarında Tanrı Düşüncesi*, çev. Güneş Ayas (İstanbul: İttaki Yayınları, 2016), 188.

sözcüğünü de kullandığı görülür.¹⁷ Aslında evrendeki düzen sağlanabilmesi için zıt kavramların bilinmesi gerekmektedir.

Empedokles şair olduğu için oluşu, aşk ve nefretin evrendeki etkisini şiirlerle açıklamaktadır:

*“Havanın gücü kovalar onları zira denize
Deniz ise tükürür yerin dibine, toprak da ışıklarına
Parlayan güneşin, oda fırlatır havanın kasırgalarına
Bu ondan, o bundan alır, nefret ederler fakat hepsi de
Onlardanım, şimdi ben de Tanrı'nın kovduğu bir serseri
Azgın kine güveneliden beri”¹⁸*

Empedokles, devindirici güç olarak evrene nefretin etki ettiğini iddia etmektedir. Denizde meydana gelen gelgit ve tsunamilerin nedeninin ve kötü hava koşullarının nedeninin kozmik güç olarak kabul ettiği nefretin neden olduğunu düşünür. Bu şiirden nefretin kozmik güç olduğunu çıkarmak yanında ahlaki olarak burada nefretin insanın kötü eylemler yapmasına neden olduğunu ifade edebiliriz. Çünkü ona göre, Tanrı tarafından da nefret, sevilmeyen ve hoşlanılmayan bir güçtür. Çünkü ona göre Tanrı, onu makamından kovmuştur. Onun nefret için serseri ifadesini kullanması da açıkça Tanrı'nın onu kabul etmediğini de göstermektedir. Öte yandan Empedokles, nefrete duyulan güven yüzünden evrende düzenin kalmadığından bahsetmektedir. Nitekim insanlar arasına nefret tohumu yayıldığında birbirlerine kötülük yaptıkları görülür. Dolayısıyla nefret insanı maddi manevi huzursuzluğa götüren kötü hasletlerden biridir. Görülüyor ki, Empedokles, yukarıdaki şiirinde nefrete hem kozmolojik hem ahlaki bir anlam vermektedir.

*“Son vermeyecek misiniz bu iğrenç öldürüşe
Görmüyor musunuz birbirinizi yuttuğunuzu düşüncesizlikle?
Kötülerle yolunuzu şaşırdığınızdan hiçbir zaman
Yüreğinizi kurtaramayacaksınız uğursuz acılardan”¹⁹*

Empedokles kavganın ve kargaşanın kötü olduğunu, tamamen vahşi dürtülerle kötülüklerin gerçekleştiğini ve nefretin kalbimizi kirlettiğinden bahsetmektedir ve nefretten sadece aşkla kurtulabileceğimizi düşünmektedir.²⁰ Yani Empedokles, toplumda yayılan şiddetin nedeninin nefret olduğunu düşünmektedir. Söz gelimi günümüzde çeşitli nedenlerle sık sık görülen kadın cinayetlerinin nedenini nefrete bağlamak mümkündür.

Empedokles, aşk ile nefret çatışmasını da şöyle anlatır;

*“Göze çarpıyor bu insan organların yığılmasında
Gerek aşkla toplanıp bir oluyorlar bütün bölümleri;
Vücudumuzun, erişti mi yükseğe çiçeklenen hayat;*

¹⁷ Özlem, *Kavramlar ve Tarihleri I bilim/teknik/teknoloji/pozitivizm/ahlak/hukuk/hukuk devleti/sosyal devlet/sevgi/değer/ barok*, 172.

¹⁸ Walter Kranz, *Antik Felsefe*, çev. Suad Y. Baydur (İstanbul: Sosyal Yayınları, 1994), 102.

¹⁹ Kranz, *Antik Felsefe*, 107.

²⁰ Kranz, *Antik Felsefe*, 99.

Gerek yine bölünerek kavganın kara kuvvetleriyle

Dolaşır her biri ayrı ayrı yaşam kıyılarında.

Kinde bütün şeyler çeşitli kılıkta ve ayrı ayrı olur,

Toplanırlar fakat aşkla, özlerler birbirlerini²¹."

Empedokles'in şiirlerinde aşkın kullanımına göz atıldığında insani bir duygunun kozmolojik bir kuvvet seviyesine çıkartılmasıyla bağlantılı olduğu görülür.²² Guthrie'ye göre, Empedokles tanrıların benzer yaşta olduğunu vurgularken Yunan felsefesine modern fizik ve kimyanın gözlüğüyle bakmaya çalışanların farz ettiği gibi, evrendeki dört ana nedenin eşit olduğunu amaçlamaz. Empedokles aşk ve nefretin eşit olduğunu kastetmektedir. Empedokles, her ne kadar aşkı sevip nefreti sevmese de nefretin de evrenin devinimsel yapısını devam ettirebilmek için aşk kadar gerekli olduğunu düşünmektedir. Tanrıların hiçbirini diğerinden daha saygın ya da kadim değildir. Hepsi eşittir.²³ Hakikatte ise Empedokles organik âleme hükmettiği kadar inorganik âleme hükmeden iki kuvvetten söz etmektedir.²⁴ Bu nedenle nefreti termo dinamiğin ikinci yasası olan entropi olarak değerlendirenler olmuştur. Entropi evrende düzensizliğe ve yokoluşa gidiş vardır. Külcü'ye göre, fizik yasalarına göre, her iki kavramda düzensizlik, ahenksizlik ve yok oluşu işaret etmektedir.²⁵Yukarıda yer aldığı gibi Empedokles, aşkın insanın var oluşunu meydana getirdiğini ve insanın ancak aşkla hayat bulduğunu ifade etmektedir. Her zaman kavga, husumet ve düşmanlık, insanlığı ayırmaktadır. Empedokles evrene bazen nefretin ve bazen de aşkın hâkim olduğunu ifade eder ve aşk sayesinde evrende bütünlük, birlik var olurken; nefretle evrendeki varlığın son bulduğunu ve bu devri daimin sonsuza kadar devam edeceğini düşünür. Bunu günümüze uyarladığımızda dünya üzerindeki savaşların, nefret ve bunun doğurduğu düşmanlıktan kaynaklandığını ve aynı vatani paylaşan insanların ayrılığa düştüklerini, bunun aksine aşkın, birleştirici gücünün herhangi bir ülkedeki bütünlüğün, birlik ve beraberliğin devam etmesini sağladığını görürüz. Görülüyor ki, Empedokles'de bu iki kuvvet biçimlendirici Tanrı olarak görülmektedir. Aynı zamanda onun bu devindirici kuvvetler bütünüyle evrene hakim olmadıkları için evrendeki düzensizlik ve kaos devam ettiği için entropi ile açıklanabilir. Empedokles'e göre, aşkın öyle büyük bir etkisi vardır ki ölümlü olan varlığı bile cana getirebilir. Sanki burada öte dünyada insanların çürümüş kemik halinde olmalarına rağmen Tanrı'nın izniyle ve aşkla bir araya gelmeleri anlatılmıştır ya da Tanrı'nın aşkla varlıkları yaratmış olması anlatılmaktadır:

"Nasıl idiye önce öyle olacak, sanırım,

Bu ikisinden boş kalmayacak uçsuz zaman

Çift şey diyeceğim gah da çok şeyler biter "bir"den

İkilidir ölümlü şeylerin doğuşu, ikili ayrılıp yok oluşu

Birini bütün nesnelere toplanması doğurur ve yok eder²⁶"

²¹ Kranz, *Antik Felsefe*, 133.

²² Peters, *Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü*, 116.

²³ Guthrie, *Yunan Felsefe Tarihi-1 Sokrates Öncesi İlk Filozoflar ve Pythagorasçılar*, 100.

²⁴ Jaeger, *İlk Yunan Filozoflarında Tanrı Düşüncesi*, 188.

²⁵ Recep Külcü, " [Hermeneutik Okumalar I: Empedokles'de Sevgi ve Nefret Kavramlarının Entropi Ekseninde Okunması]" (bsyayinevi@gmail.com: Biyosistem Yayınevi, 2018), *Akademia Sosyal Bilimler Dergisi* 4 (2018), 60.

²⁶ Kranz, *Antik Felsefe*, 111.

Bu ifadeye göre Empedokles, evrendeki var oluşun ve yok oluşun iki nesne sayesinde gerçekleştiğini ifade eder. Şöyle ki gerçekten evrendeki her varlık Tanrı'nın sonsuz merhamet ve aşkıyla oluşmuştur.

*“Ötekiyse dağılınca onlar yetişmişken uçup gider
Ve bunlar değişir dururlar hiç kesilmeden
Gâh aşkla toplanır bir olur, bütün şeyler,
Gâh da ayrılırlar yine tek tek nefretin kınıyla
Nasıl çoklardan bir tek biliyorsa bitip yetişmesini
Ve yine bir tek ayrılınca nasıl çoklar çıkıyorlarsa
Öylece doğmaktadırlar ve sürekli değil onlar için yaşama²⁷”*

Aşk, âlemi birleştiren, ahengi ve uyumu sağlarken; nefret ise evrendeki intizamı bozan ve kaos meydana getirendir. Burada açık bir şekilde form verici kozmolojik güç olduğu görülmektedir.

*“Ateş, su, toprak ve uçsuz yüksekliği havanın
Uğursuz nefret, onlardan ayrı ağırlıkça bir her yanda,
Ve aşk aralarında, eşit olan ence boyca
Buna sen aklınla bak oturma şaşkın şaşkın bakmıy!
Aşk doğuştandır deniyor insanda²⁸”*

Empedokles, dört unsuru birleştirenin aşk olduğunu söylerken, bunları ayıranın ise nefret olduğunu ifade ederken ve aşkın insanda yaratılış gereği olduğunu kabul eder. Ayrıca bizde doğuştan var olan aşkı aklımızla biliriz. Yani aklımız bizi doğru, güzel ve iyi olan aşka yönlendirir.

*“Düşmandır en çok, birbirinden en uzak olanlar,
Doğuşça, karışımca ve kalıplaşmış şekillerce,
Nefretin öğütleriyle, onların doğuşuna düşman olan²⁹”*

Empedokles'e göre birbirinden uzak olanlar ve birbirini tanımayanlar düşmandır. Bunun aksine insanlar, başka insanlarla ve canlılarla ne kadar birbirine yaklaşır, tanışır ve uzlaşırsa; o kadar nefretin, düşmanlığın kötülüğünden uzaklaşmış olur. Burada Empedokles aşkın ve nefretin sosyal yönünü vurgu yapmaktadır.

*“Toprağımızla toprağı görüyoruz zira, suyumuzla suyu
Hava ile de Tanrıca havayı, ateşle yok edici ateşi
Aşkı de aşkla somurtkan nefretle de nefrete
Tanrı hepsinden akıntılar olduğunu bütün yetişenlerin³⁰”*

²⁷ Kranz, Antik Felsefe, 112.

²⁸ Kranz, Antik Felsefe, 112.

²⁹ Kranz, Antik Felsefe, 116.

³⁰ Kranz, Antik Felsefe, 119.

Empedokles'e göre kişi kendinde var olan aşkla her canlıya yaklaşırsa onlardan aşk görür. Fakat kişi varlığa karşı nefret duyarsa yine o nefretle karşılaşmış olur. Empedokles der ki, insan bedeninin iç ve dış organları aşk tarafından yaratılmıştır.³¹ Kendisinde nefretin egemen olduğu insan, diğer tüm varlıklara ve kendi cinsine de nefretle doludur ve sadece insanlara değil tüm varlıklara saygısızlık gösterir.³² Günümüzde herhangi bir olayda gösterilen şiddetten şiddetin doğduğunu görmek mümkündür. Mesela yıllar boyunca süren kan davaları da bunun en tipik örneğidir. Bu manada Empedokles der ki "*Kurtarın kendinizi kötülükten*³³" Zira kendisini kötü eylemlerden kurtaran kişi fiziksel ve ruhsal olarak mutlu olur.

Ayrıca Empedokles, insan organlarının aşkla birleştiği düşüncesini daha ileriye götürerek ruhların kaderinin aşk ve nefretin etkilemesiyle oluştuğunu düşünür. Burada ruha büyük görevler düşmektedir. Ruh, insanların arasında aşk tohumları ekmeli ve aşkı abideleştirme gayreti içinde olmalıdır.³⁴ Görülüyor ki Empedokles insanların birbirini sevmesini sağlayanın ruh olduğunu düşünmektedir. Elbette ki bütün duyguların kaynağı olan ruh, aşkın da kaynağıdır. Bu nedenle insan ruhsal yanını ne kadar aşkla güçlendirirse, o derece maddi ve manevi doygunluğa erişmiş olur. Burada Empedokles'in aşkın ontolojik ve psikolojik yönünden bahsettiği görülür.

Capelle'ye göre, Empedokles aşk ve nefreti, açık seçik cisimsel kabul eder. Ona göre bu kuvvetler hakikatte faaliyetleri yalnızca etkiyel olan tabiat kuvvetleridir, aksi takdirde belli bir gaye ile işleyen akıllar değildirler.³⁵ Öyle anlaşılıyor ki bu değerlendirmeye göre, Empedokles'in aşk ve nefreti hem metafizik hem de cisimsel olduğu düşünülebilir. Ancak, Herakleitos'un logosu ya da Anagsagoras'ın nousu gibi evrenin düzenini sağlayan akıl olarak değerlendirilemez. Öte yandan Özden'e göre, evrenin başlangıcında Empedokles'in şiirlerinde kozmik bir güç olarak söz ettiği aşk, ölümlü varlıklar için düşünüldüğünde kozmik güç olmaktan çıkıp, her varlıkta bulunan eşit bir güce dönüşür.³⁶ Bu durumda Empedokles'te aşk kozmik güçten ve varoluşsal bir güce dönüştüğünü söylenebilir.

Sonuç olarak Empedokles için aşk ve nefret devindirici kuvvet olarak değerlendirilse de mitolojik dinin etkisiyle onları Tanrı olarak değerlendirdiğini söylemek mümkündür. Böylece Empedokles'in, aşk ve nefrete ontolojik, kozmolojik, ahlaki, psikolojik ve sosyal anlamlar verdiği görülür.

1.4.2 Atomcular

Demokritos, aşk ve nefret kavramına ahlaki anlam vermektedir. Demokritos, "*Her şeyde güzel, hoş olan itidaldir*" der. Çünkü ona göre, "*Ölçüyü kaçırırsak en hoş şey hoş gitmeyen olabilir.*"³⁷ İnsan için en önemli erdem ölçülülüktür. İnsan mal-mülk ve şan-şöhret hırsından kurtulduğu zaman gönül ferahlığıyla yaşar. İnsan içinden haset, kıskançlık ve nefret gibi kötü huyları kovar ve uzaklaştırır.³⁸ Ölçülü olmak, kişinin kanaatkâr olmasını sağlar. Ölçülü insan kendi halini kabullenir ve ruhunu kirleten haset ve kin gibi duygulardan uzaklaşır. Böylece aşk tohumlarının kalbinde yeşermesine izin verir.

³¹ Friedrich Copleton, *Felsefe Tarihi*, çev. Aziz Yardımlı (İstanbul: Marmara Yayınları, 1990), 78.

³² H. Ömer Özden, *Aşka Övgü* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2020), 37.

³³ Wilhelm Capelle, *Sokrates'den Önce Felsefe I-II, Sokrates'den Önce Felsefe*, çev. Oğuz Özügül (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 1994), 219.

³⁴ Cevizci, *İlkçağ Felsefesi Tarihi*, 64.

³⁵ Capelle, *Sokrates'den Önce Felsefe I-II*, 166.

³⁶ Özden, *Aşka Övgü*, 44.

³⁷ Özden, *Aşka Övgü*, 83.

³⁸ Capelle, *Sokrates'den Önce Felsefe I-II*, 199.

Demokritos'a göre hangi aşk kabul görür? Ona göre yalnız cürüm işlemeyen güzeli arzu eden aşk meşrudur³⁹. Günümüzde aşk nedeniyle işlenen cinayetler ve yapılan şiddet eylemleri Demokritoscu düşünülürken bunlar hakikatte aşk değildir. İnsan sevdiği kişinin tırnağına zarar vermek istemez. Yani kişinin benliğinin derinliklerinde var olan aşk, onun güzel ve iyi eylemlerde bulunması konusunda yönlendirmeyi sağlamalıdır. Eğer iyi fiiller yapmaya neden olmuyorsa bu duygu, aşk değildir, başka bir şeydir. Çünkü içinde sıcak aşk kıvılcıklarını saklayan insan ne kendine ne de başkalarına zarar verebilir.

Demokritos'a göre iyi ve güzel şeyleri öğrenmek, yorulmadan gerçekleşemez. Aşk da iyi ve güzel duygulardan olduğu için, onu elde etmek ve ifade etmek için biraz güç sarf etmemiz ve ona emek vermemiz gerekir. Ona göre adalet önemlidir. Zira tanrılar yalnız haksızlıktan nefret edenleri sever.⁴⁰ Antik Yunan'da aşk kavramının toplumun siyasal düzeniyle ilgili olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü adaletsizlik hem bireylerin hem de toplumun huzur ve refahına engel olmaktadır.

Demokritos, "Kimseyi sevmeyen insan başkaları tarafından da sevilmez."⁴¹ diyerek aşkın karşılıklı olduğunu iddia eder. Dolayısıyla aşk, aşkı doğurur. İnsanlara ne kadar sevgi ile yaklaşırsak o derecede sevgi ile karşılaşmamız mümkündür. Aşk bütün toplumu ilgilendiren bir duygudur. İnsanlar birbirini sevdikçe, aşk büyür ve bütün toplumda yaygınlaşır. Demokritos korkunun aşka değil, dalkavukluğa yol açtığını söyler.⁴² Yani kişi birinden korkarak onu sevemez ve insanlar arasında sevgi bağı kurulmak istenirse, bu kesinlikle korku olamaz. Ayrıca hiçbir zaman aşk korkunun sonucu olamaz.

2. Sokrates

Sokrates, aşk kavramını *philia* olarak kullanır. Aşka, dostluk anlamını verir. Sokrates'e göre, arzu ve aşk, bir yokluğun ortadan kaldırılmasını hedef alır. Phaidros'taki ilk konuşmasında Sokrates'in aşkın saf olarak psikolojik yönü üzerine söyleyeceği çok şey vardır. Sokrates burada Eros ile *philosophiayı* birbirine kenetler.⁴³ Sokrates aşk derken *philosophiayı* anlamaktadır.

Sokrates, insanın kendi kendisiyle uyumundan söz eder. Ona göre, insanın eudaimoniaya ulaşabilmesi için, ilk olarak bireyin kendisiyle uyumlu olması gerekir. Zira birey kendisiyle uzlaştığı zaman gerçekten mutlu olur. Aslında insanın yanlılığı da mutluluğu yanlış bir yolda araması sonucunda ortaya çıkar. Böyle olunca, kötülüğün önüne geçebilmesi için insana gerçek mutluluğun ne olduğunu öğretmek gerekir.⁴⁴ İnsanın mutlu ve huzurlu olabilmesi için önce kendisini tanıması, bilmesi ve kendisiyle barışık olması gerekir. Çünkü bunun sonucunda kişiyle birlikte tüm toplumun huzuru da söz konusudur. Bu bireysel gelişim de ancak eğitim ve öğretimle gerçekleştirilebilir. Zaten özünde iyilik ve güzellik olan insan, kötülüklerden uzaklaşır. Kısaca, kendini seven birey, diğerlerini hatta tüm evreni sever ve evrenin huzur ve refahı için çalışır.

Sokrates'e göre güzellik, en iyi şekilde aşk ile ifade edilir; aşk tanrıların en mutlusudur.⁴⁵ Sokrates, aşkın, insanın içinden gelen bir zorunluluk olduğunu da iddia eder.

³⁹ Capelle, *Sokrates'den Önce Felsefe I-II*, 200.

⁴⁰ Capelle, *Sokrates'den Önce Felsefe I-II*, 200.

⁴¹ Capelle, *Sokrates'den Önce Felsefe I-II*, 205.

⁴² Capelle, *Sokrates'den Önce Felsefe I-II*, 213.

⁴³ Peters, *Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü*, 117-118.

⁴⁴ Kamuran Birand, *İlkçağ Felsefesi Tarihi* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1987), 39.

⁴⁵ Platon, *Şölen*, çev. Eyüp Çoraklı (İstanbul: Alfa Yayıncılık, 2017), 105.

Ona göre aşk, daimon ile ifade edilir. Yani -Sokrates'in daimondan anladığı mana hatırlanırsa, daimon, ruh, vicdan ve Tanrı- olarak değerlendirilebilir. Ancak insanı aşka yönlendiren zorunluluk, muhtelif şekillerde kendini gösterir. Bazen aşk, cismani olduğunda belli bir insana karşı duyulan aşk şeklinde görünür. Diğer taraftan bizatihi aşk iyiye ve güzele karşı hissedilen duygu olarak kendini gösterir. Sokrates, aşkın son noktasını, felsefe olarak ifade eder. Çünkü felsefe iyinin, güzelin varlığını ve mevcut ideler âlemini bilmekten ibarettir.⁴⁶ Burada Sokrates'in, aşkı manevi, yani Tanrı aşkı olarak ifade ettiği, cismani aşkı ise bir insana yöneltilen aşk olarak kabul ettiği görülebilir. Ama ne olursa olsun her ikisi de insanı iyiye ve güzele doğru meylettirir. Yani her hâlükârda aşk kişiyi, sevinç, ümit, huzur ve mutluluğa götürür. Sokrates'te aşkın son noktası olarak, hakikatin bilgisini öğreten felsefeyi görmek mümkündür. Ona göre aşkın kendisi felsefedir. Çünkü felsefe, kendi benliğimizden başlayarak tüm insanlığın ve son olarak bütün evrenin iyiliği için çalışmaktadır. Aşkı insana öğreten felsefedir ve onun yaşanmasını yine felsefe sağlar. Böylelikle Sokrates aşkı, metafiziksel, duygusal, epistemolojik ve ahlaki anlamlarda kullandığı iddia edilebilir.

3. Sistematik Felsefe

3.1. Platon

Felsefe öncesi kozmogonilere bakılınca varlıkların temeli aşka dayanmaktaydı. Tanrı'nın ilk düşüncesi aşktır.⁴⁷ Platon'un, aşk ile ilgili düşüncelerini ifade ederken Yunan mitolojilerine ve teogonilere başvurduğunu tespit etmek mümkündür. Ona göre aşk, tanrılar arasında eşit ve benzeri düşünülemezdir. Bu görüşü ile Platon, Empedokles'i hatırlatmaktadır. Platon'a göre aşka varlık veren Tanrı olduğu gibi bütün varlıklara şekil veren Tanrı, insanı da aşkla tanıştırmıştır. Bu nedenle Platon'da Eros en eski Tanrı en büyük iyiliklerin kaynağı olarak görülmektedir.⁴⁸ Bütün canlıların biçim kazanmaları aşkın bilgeliği sayesinde gerçekleşir. Bütün canlılar aşk sayesinde doğar ve dünyaya gelir. Çünkü Eros'un Tanrılara hükmetmesinde barış ve dostluk olurdu.⁴⁹ Aşk tam olmayan tekilleri bir araya getirerek bir bütünlük oluşturmaktadır.⁵⁰ Platon Eros'u kozmik bir güç olarak görmez. O, Eros'u tüm ölümlü varlıklarda var olan ölümsüzlük çabası olarak görmektedir. Eros'un insanları yok olmaktan kurtardığını ifade etmektedir. Her insan yitik parçasını arar. Yitik parçasını bulan insan Eros'la mutluluğu ve birliği de bulmuş olur. Platon'da Empedokles'in kozmik Eros kavramının antropomorfik bir yorumu olduğunu görmek mümkündür. Eros, insana özgü olan her şeyde itici ve devindirici güçtür. Eros, bedensel tatminlerden uzaklaşp ideaları temaşaya ve en iyi ideasına yönelir ve böylece erdemli eylemler gerçekleştirir. Eros bu şekliyle bilgelik aşkı olan philosophia ile özdeşleşir. Burada Eros artık Philia olarak ifade edilir. Bu aşk ise ilkesel olanı en yüksek iyiyi, kendinde güzel duyulan aşk Proton "philia"ya dönüşür. En yüksek aşk, bilme ve bilgelik aşkıdır Philosophiadır. Felsefe yapmayla ortaya çıkan aşk, dostluktur.⁵¹ Platon'a göre, doğru bir şekilde beslenen güzel aşk, bütün yüksek ve kutsal şeylerin aşkı bilgelik aşkı haline gelir. Böylece ruhun kanatları bir kez daha yeşermeye

⁴⁶ Ernst von Aster, *Felsefe Tarihi Dersleri 1 (İlkçağ ve Ortaçağ Felsefesi)*, çev. Macid Gökberk (İstanbul: Ahmet İhsan Mat L.Ş, 1943), 117-118.

⁴⁷ Platon, *Şölen-Dostluk*, çev. Sabahattin Eyüpoğlu-Azra Erhat (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014), 30; Özden, "Helenizm Öncesi Yunan Felsefesinde Güzellik Anlayışları", 87.

⁴⁸ Platon, *Şölen*.

⁴⁹ Platon, *Şölen*, 107.

⁵⁰ Özden, *Aşka Övgü*, 36.

⁵¹ Özlem, *Kavramlar ve Tarihleri I bilim/teknik/teknoloji/pozitivizm/ahlak/hukuk/hukuk devleti/sosyal devlet/sevgi/değer/ barok*, 173-174; Peters, *Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü*, 117.

başlar.⁵² Aşk, adalet, ölçülülükten payını alır. Ölçülülük, hazlara ve arzulara hükmetmek olduğu için hiçbir hazzın aşktan daha güçlü olmadığı kabul edilir. İnsan yanlış bir davranış yaptığında sevdiğinden utanır. Eros sayesinde insanlar, mutluluğu ve erdemi de bulmaktadır.⁵³Platon'da aşk kozmik bir güç olarak Eros kavramı ile ifade edilirken; metafelsefe *Philosophia Perennis* olarak *Philia* kavramı ile ifade edilmektedir. Böylece Platon'da aşk hem Eros hem *Philia* kavramı ile anlam bulmaktadır.

Bununla birlikte hepimizin malumu olan toplumun her kesiminde kullanılan Platonik aşk tabiri ile meşhur olan bir aşk vardır. Platon'a göre insan birine âşık olursa aslında onun mahiyetinin güzelliğine âşık olur. O halde birini sevmek vasıtaadır. Platonik aşk, hırs ve şehvetten uzak bir muhabbettir, güzeli sevmektir.⁵⁴ Bu nedenle Platonik aşkı karşılığı olmayan aşk olarak değerlendirilir. Ancak burada Platonun kastettiği insanın kendi mahiyetindeki eksik ideyi başkasında bulması ve bu sayede insanın yeniden var olmasıdır.

Aşk, insanı iyiye ve güzele meylettirir. Bir insan, sevdiğinin yanında yaptığı kötü davranıştan utanır ve o kötü davranıştan vazgeçer. Çünkü Platon'a göre aşk insanın yüreğini öyle bir genişletmiştir ki, birey fitrattan alp gibi olurmuş.⁵⁵ Öyle görünüyor ki Platon da Empedokles gibi aşkın Tanrı vergisi olduğu görüşüne katılmaktadır. Yani bizdeki aşk gücünü oluşturan şey, Tanrı'nın bize bahsettiği ve onunla önce Tanrı'yı, sonra evreni ve son olarak kendi benimizi bilmemizi ve sevmemizi sağlayan kalptir. Tanrı, aşkın insana verdiği cesareti ve areteyi her şeyden üstün tutmaktadır.⁵⁶ Çünkü aşk, insandaki erdemi artırır ve ahlakın sağlamlaşmasını sağlar. Bu aşk, insanı her türlü güzelliğe ve mutluluğa götürür. Platon aşkı ahlaki anlamda da kullanmaktadır.

Başka bir yerde de Platon, aşkın kişinin davranış ve tavırlarına göre değişebileceğini belirtmiş ve demiş ki: "Aşk tek başına ne güzel ne de çirkindir. Güzeldir, güzel yapılırsa, çirkindir, çirkin yapılırsa."⁵⁷ Görülüyor ki Platon, bir yerde aşkın mutlak güzellik ifade ettiğini söylerken, başka bir yerde kişiye göre değişebileceğini söylemektedir. Burada ona göre bir nesneye yönelttiğimiz aşk veya nefret onun güzelliğini ya da çirkinliğini belirlemektedir. Ancak, Platon güzel ya da çirkin kavramlarının rölatif olduğunu dikkate almamıştır. Yani ona göre aşk, bizi mutlak güzele ve iyiye meylettirendir. Bu da Platon'un eksik yönü olarak değerlendirilebilir. Çünkü bazen güzel olarak düşünülen aşk da çirkinleşebilmektedir.

Platon'a göre cismani aşk nedir? Cismani aşk nasıl gerçek aşka dönüştürebilir? Bir aşık maşukunun fiziki güzelliğini severse bu aşk uzun sürmez. Beden güzelliği bir çiçek gibi solar gider. Böylece aşk da bitmiş olur. Ama aşık maşukunun ruhunu severse bu aşk ömür boyu sürer. Çünkü aşkını daimî bir şeye bağlamıştır.⁵⁸ Cismani aşk bireye hiçbir maddi manevi yarar sağlamayıp saman alevi gibi sönerken, gerçek aşk, insan ruhunu parlatan bir yıldızdır. Ayrıca Platon, gerçek aşkın fedakârlık gerektirdiğini düşünmektedir. Ona göre insanın kendini aşka verebilmesi için sevdiği ile her zorluğa göğüs gerebilmelidir.⁵⁹ Platon'a göre aşk, karşılıklı olmalıdır. Çünkü aşkın varlığından söz edebilmemiz için, sevenin iyi bir aşığı, maşukun da iyi bir seveni olmalıdır. Seven ile sevilen, bu birliğe nasıl varabilir? Aşık ile

⁵² Özden, *Aşka Övgü*, 36.

⁵³ Platon, *Şölen*, 51.

⁵⁴ Rıza Tevfik, *Kâmûs-ı Felsefe "Felsefe Sözlüğü"* (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2015), 174-175.

⁵⁵ Platon, *Şölen-Dostluk*, 32.

⁵⁶ Platon, *Şölen-Dostluk*, 33.

⁵⁷ Platon, *Şölen-Dostluk*, 38..

⁵⁸ Platon, *Şölen-Dostluk*, 39.

⁵⁹ Platon, *Şölen-Dostluk*, 39.

maşuk, bu birliği erdemle gerçekleştirebilir.⁶⁰ Henüz hayatının baharında bir genç için, iyi bir aşktan daha iyi bir şey olamaz. Aşk, akrabalık, zenginlik, mevkiden daha üstündür.⁶¹ Demek ki aşkın tamamen yer eden ve yürek yakan olabilmesi için, karşılıklı olması gerekir. Ama, bu aşk tamamen insanı güzelliklere meylettiren bir aşk olmalıdır. Yani aşk, bireyin hal ve hareketlerini değiştirdiği gibi, toplumun da gelişip, güzelleşmesini sağlamalıdır. Platon aşk derken, günümüzde sevdiği kızı alamayınca onu öldüren kişinin duyduğu gibi şiddet içeren bir aşktan bahsetmemektedir. Ona göre, aşkta şiddet olmamalıdır. Ayrıca o, aşkı var edenin bedensel güzellik değil ruh güzelliği olduğunu iddia etmektedir. Nitekim bugün biten evliliklere ve aşklara bakıldığında bedensel güzellik ve zenginlik bir yere kadar aşkın devam etmesini sağlamaktadır. Fakat bugünün tüketim toplumu için, ruh güzelliği anlamsız kalmaktadır. Bu bağlamda Platon'un düşüncesi ütopik bir aşk olarak mı kendini göstermektedir? Yoksa ruh güzelliği aşkın sebebi vücudu olmaya devam mı etmektedir?

Başka bir yerde ise Platon aşkı, hastalık ve sağlıkla ilişkilendirerek açıklamaktadır. Bedende sağlık ve hastalık farklı hallerdir. Birbirinden farklı hallerin arzuları, sevgileri birbirine benzemeyecektir. Sağlıklı bir bedendeki aşk, hasta bir bedendeki aşktan farklıdır. Bedende de sağlam olandan yana gitmek güzeldir. O, bu durumu açıklamak için hekim örneğini verir. İyi bir hekimin yapacağı şey hastalığa gidişi engellemektir. Kısaca hekimliğe bedende aşk olaylarının dolma boşalmayla ilgili bilgisi de denebilir. Hekim, insan bedenindeki karşıtların birbiriyle uyumlu çalışma yollarını bulmalıdır.⁶² Burada hasta beden derken, kötü düşüncelere sahip beden kastedilmiş olabilir. Zaten, bu bedende de aşk yoktur, kin, nefret ve düşmanlık vardır. Kendisinde aşk olan birey hem kendini hem de başkalarını sevmeyi başarır. Çünkü insandaki karşıt güçleri uzlaştırmak, insanın hem kendisiyle hem de toplumla barışık olmasını sağlar.

Platon'a göre evrende matematik bir düzen vardır. O bu harmoninin aşk sayesinde olduğunu düşünmektedir. Çünkü ona göre en güzel aşk karşılıklı olan aşktır. *"Zira sıcak ile soğuk, kuru ile yaş gibi karşıtlıklar düzenli bir aşka kavuşup uyuştular, kaynaştılar mı insanlar, canlılar, bitkiler için sağlıklı hareket başlar ve zarar görmezler."*⁶³ Kısaca Platon'a göre aşkın en önemli özelliği ölçülü ve düzenli olmasıdır. Evrende asli olan düzendir. Bu ahengi sağlayan da aşktır. Gerçekten aşk, insanları birleştiren bir güce sahiptir. Aşk olmadan insan, varlığının realitesini ve onu var eden bir yaratıcının varlığını fark edemez.

Aşkın insana kazandırdıklarıyla ilgili olarak Platon, aşkın insanlığı saflaştırdığı ve güzelleştirdiğini ifade eder. Çünkü Platon düşüncesinde aşk, insanın düşünebildiği en üstün güzelliştir. Ve aşk çirkinlikle çatışma halindedir. *"Aşk, nerede güzel kokuya sahip çiçek varsa oraya yerleşir."*⁶⁴ Bu bakımdan aşk sarmaşık tohumuna benzetilebilir. Çünkü gönle düşen aşk tohumu da bütün bedeni sarıp, sarmalar oradan da çevreye yayılır.⁶⁵ Platon aşkın kişiyi daima çatışmadan uzaklaştırarak, iyiye ve güzele meylettirdiği kanaatindedir. Çünkü kalbi aşk ışığıyla parlayan birey ne haksızlık eder ne de haksızlığa uğrar. Bu birey, tanrı tarafından da sevilir. Zira aşkın başına ne gelse zorla gelmez; aşık ne yaparsa yapsın gönül isteğiyle, sevdiğinin emrini yerine getirir.⁶⁶ Böylece aşk, insanın hal ve hareketlerindeki güzelliği

⁶⁰ Platon, *Şölen-Dostluk*, 31,40,42.

⁶¹ Platon, *Şölen*, 45..

⁶² Platon, *Şölen-Dostluk*, 42.

⁶³ Özden, "Helenizm Öncesi Yunan Felsefesinde Güzellik Anlayışları", 89.

⁶⁴ Platon, *Şölen-Dostluk*, 56.

⁶⁵ H.Ömer Özden, "Aşkın (sevginin) Gücü", *Felsefe Dünyası Dergisi* 2/42 (2005), 31.

⁶⁶ Platon, *Şölen-Dostluk*, 57.

belirleyen, insanın toplumla olan iletişimindeki hoşgörüyü, barışı ve mutluluğu sağlayan ana etkidir. Platon'a göre, aşkın kucağına bir insan düşerse hiç şiir yazma yeteneği olmasa da şair olur.⁶⁷ Aşkın insana yaptıramayacağı hiçbir şeyin olamayacağını Platon söylemektedir. Bu durumun gerçekliği var mıdır? İnsan sevdiği için her şeyi yapar mı? Ya da insan âşık olduğu herhangi biri için her şeyi yapar mı ya da yapmalı mı? Ya da aşk insana öyle bir güç verir ki insan onunla imkansız başarılar mı diyebilir miyiz? Ancak aşkı burada sadece karşı cinse duyulan aşk olarak değerlendirmemek gerekir.

Platon, aşkın toplum içinde bireylerin birbirine yabancılaşmasını önlediğini düşünmektedir. Toplumdaki bireyler arasında ülfetin gelişmesini sağlamaktadır.

*"Aşk sayesinde toplumsal dayanışmanın var olduğu görülür. Aşk olmasa bayramlarda bireylerde kaynaşma olmaz. Aşk erdemli olmamızı sağlar. Aşk iyilikte cömert olduğu için filozofların kendine hayran olmasını sağlar. Aşk, rahatlığın, zarafetin, nezaketin, güzelliklerin, tutkuların kaynağıdır."*⁶⁸

Gerçekten aşk duygusu tamamen huzurlu ve mutlu bir yaşam sürmemizi sağlar. Yani aşk, yaşamımızın her anında gerek kendimizle ve gerekse toplumla münasebetimizi güzelleştirip, geliştirmekte; bize maddi ve manevi katkıda bulunmaktadır. Burada Platon aşkın toplumsal yönüne vurgu yapmaktadır.

Platon felsefesinde nefret kavramını görmek mümkün müdür? Platon'a göre, insan ruhu dünya ruhuyla aynı hamurdan yoğrulmuştur. Fakat kosmos ile nefret/kinoun arasındaki bağ sadece eikon ile paradeigma (asıl/örnek /ilk örnek) ile sınırlı değildir. Dünya ruhundaki en mükemmel hareket dairevi hareketidir. Platon'un bir kinesis ideası da bulunur. Bu hareket ideası onun en büyük ve en önemli idealarındandır. Bunun da ötesinde mitik bir şekilde Dünya ruhunu var eden olarak betimlenmiş olsa bile Philobos'un ve Timaios'un Nous'unu bu aynı ruhuyla özdeşleştirmek için sebepler var gibi görünmektedir. Burada hem kinoun ile hem de gayesel bir nedenle karşılaşılır⁶⁹. Platon da evrendeki gayeye uygun olarak hareketin devamlılığı için aşkın karşıtının varlığını kabul eder, çünkü ahengin sürekliliği buna bağlıdır.

Öyle görünüyor ki Platon'da aşk devindirici bir güç değildir. Ancak nefretin bir devindirici güç olduğunu iddia etmek mümkündür. O mitolojik bir anlayışla evrenin aşkla veya aşk tanrısı tarafından var edildiğini düşünmektedir. Bu çerçevede Platon'a göre aşkın, ontolojik, epistemolojik, ahlaki, psikolojik, estetik anlamlarının var olduğunu söylemek mümkündür.

3.2. Aristoteles

Aristoteles'e göre güzeli insanın beğenileri belirler; yani güzel insanın gerçeği algılayış biçimidir.⁷⁰ Bütün güzellikleri insan belirlediği gibi tamamen Tanrı vergisi olan aşkın değerini de insanın onu algılayış tarzı belirler. Aristoteles tarafından da böyle tanındığı söylenebilir. Yani, eros ya da artık daha da sıklıkla *Aphrodite*, karşı güçleri bir araya kenetleme rolü oynamayı sürdürdü. Örneğin, öğeleri birleştirenin *Aşk(Philia)* ve *Aphrodite* olduğu Empedokles'te durumun böyle olduğu görülür.⁷¹ Sonra bu sözcük Aristoteles'de *Philia* olarak dostluk ve akrabalık manalarında kullanılır. Evren, aşk ve nefret olan bu kuvvetle dönüşür,

⁶⁷ Platon, *Şölen-Dostluk*, 58.

⁶⁸ Platon, *Şölen-Dostluk*, 59.

⁶⁹ Peters, *Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü*, 196.

⁷⁰ Avner Ziss, *Estetik*, çev. Yakup Şahan (İstanbul: D.E. Yayınevi, 1984), 173.

⁷¹ Peters, *Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü*, 115-116.

gelişir ve harmoni haline gelir.⁷² Aristoteles için aşk ahlakidir. Philia doğru ortadır. İyiyi başkaları için istemek dostluk aşkının temelidir.⁷³ Aristoteles aşk ve nefretin ahlakla ilgili yönünün üzerinde durur ve aşk ile nefreti ahlaki düalizmin bir görünümü olarak görür.⁷⁴

Bu nedenle Aristoteles'in eserlerinde aşk kavramı özellikle dostluk kavramı ile ilişkilendirdiğini görmek mümkündür. O Nikomakhos Etik adlı eserinde kimlerle dost olmamız gerektiğini ve dostluğun nasıl olması gerektiğini ve gerçek aşkın nasıl olması gerektiğini açıklamaktadır. Aristoteles'e göre, cansız bir varlıkla dost olunamayacağını iddia etmektedir. Çünkü ona göre, burada gösterilen sevginin karşı taraftan bir geri dönüşünün olmadığını görür. Zira cansız olan için iyi bir şey istemek mümkün değildir. Onun sadece var olması, ona sahip olunması gibi şeyler istenebilir. Söz gelimi bir içeceğin iyiliğini istemek mümkün değildir. Ancak dostlukta dostun için de iyi şeyler arzulanır. Aristoteles bunun da karşılıklı olması gerektiğini düşünür. Yani karşılık yoksa dostluk da yoktur. Sadece o insana yakın olduğumuzu düşünür.⁷⁵ Acaba Aristoteles'in cansız varlıklarla dost olunmayacağı düşüncesini dijital ortamlarda ya da yapay zekâ ile gerçekleştirilen aşklarla ilişkilendirebilir miyiz? Hatta bu durumu çok güzel ifade eden 2014'de en iyi senaryo ödülünü ele alan Her/Aşk⁷⁶ filmi buna örnek gösterilebilir. Bu film cansız bir varlıkla aşk yaşanamayacağını ve aşka karşılık bulmanın imkanının olmadığını göstermektedir. Aristoteles'in bu düşüncesine katılmamak mümkün değildir. İnsan herhangi bir eşyasını çok sevebilir, ancak bir eşya insana sevgi, anlayış ve fedakarlığı veremez. Çünkü cansız varlıkların duyguları yoktur.

Aristoteles, dostluğun ve aşkın içinde hedonizmin yerinin olmadığını düşünmektedir. Söz gelimi birisi esprili biriye, diğerleri onu esprili olduğu için değil kendilerini eğlendirdiği için severler. O halde bir menfaat sebebiyle âşık olanlar bir iyiyi elde etmek arzuladıkları için severler, hazdan dolayı âşık olanlar bir şeyi beğendikleri için, yani sevdikleri insandan kaynaklanan bir aşkın olmadığı görülür. Buradaki aşk menfaate ve beğenilene karşı duyulan aşktır. Bu dostluklar her zaman devam edemez ve varlıkları tesadüflere bağlıdır, aşkın nedeni sevilen kişi değil bir haz veriyor olmasıdır. Bu tarz dostluklar uzun süreli değildir, insanlar her zaman aynı kalmazlar.⁷⁷ Aristoteles için aşk ve dostluğun en önemli özelliği, menfaate bağlı olmamasıdır. Çünkü dostluğun ve aşkın kalıcılığını menfaat ortadan kaldırır. Yani menfaat son bulunca aşk da dostluk da son bulur.

Aristoteles dostların birbirlerine aşkları, iyilikleri hem karşılıklı hem de sürekli olmalıdır. Bu nedenle dostlukta taraflardan biri üstünse bu durumda sevginin orantılı olması gerekir. Yani kim daha üstünse onun daha fazla sevilmesi gerekir. Aristoteles'e göre, dostluk ve aşk kişilerin değeriyle de ölçülmemelidir. Eğer dostluk kişilerin değeriyle orantılıysa bu durumda dostluk arasında bir eşitlik olur.⁷⁸ Bu durumda da hakikatte bir dostluk meydana gelmez. Söz gelimi biri kral olduğu için seviliyor ya da dost ediniliyorsa bu da hakikatte dostluk değildir.

Günümüzde pek çok kişiye âşık olduğunu iddia eden aşıkların halini Aristoteles nasıl değerlendirmektedir? Ona göre, bir insanın birden fazla insana âşık olamayacağı gibi, o aynı şekilde bir insanın birden fazlasıyla aynı anda çok iyi dostluk kuramayacağını düşünmektedir.

⁷² Özlem, *Kavramlar ve Tarihleri I bilim/teknik/teknoloji/pozitivizm/ahlak/hukuk/hukuk devleti/sosyal devlet/sevgi/değer/ barok*, 172.

⁷³ Özlem, *Kavramlar ve Tarihleri I bilim/teknik/teknoloji/pozitivizm/ahlak/hukuk/hukuk devleti/sosyal devlet/sevgi/değer/ barok*, 175.

⁷⁴ Peters, *Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü*, 195..

⁷⁵ Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, çev. Furkan Akderin (İstanbul: Say Yayınları, 2014), 173.

⁷⁶ Spike Jonze, *Aşk* (Film, 2013).

⁷⁷ Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, 173–174..

⁷⁸ Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, 180.

Aristoteles'e göre, aşk denilen şey bir insana duyulan aşırı hislerdir. Bu nedenle hem bir insanın aynı zamanda çok sayıda insanın beğenisini kazanması da kolay değildir. Üstelik herkesin iyi olması da çok zordur, yine dostluk için tecrübe de gereklidir.⁷⁹ Ona göre, hem çok sayıda insanla dost olunmamalı, hem de çok sayıda insana âşık olunmamalıdır. Aşk dostluğun aşırıya kaçması anlamına gelir, zaten çok yoğun bir dostluk kurduğunuz insan sayısının az olması gerekiyordu. Bu nedenle sadece bir kişiye âşık olabilirsiniz. Söz gelimi, şiirlerde hep iki kişi arasındaki dostluktan ve aşktan bahsedilir.⁸⁰ Aristoteles, insan yüreğine tek bir kişinin aşkının ve dostluğunun sığabileceğini iddia etmektedir.

Ayrıca ona göre, aşkın amacı bir arada olmakla birlikte felsefe olduğunu iddia eder.⁸¹ Felsefeyi aşkın amaçlarından biri olarak kabul etmesi aşkı epistemolojik bir anlamda kullandığı söylenebilir.

Aristoteles'e göre, bütün arzu ve duygular, aşk ve nefret, tutku ve sinir, bir ölçü ya da yol göstericiden yoksun olduklarında ya kişiyi baştan çıkarır ya da onu insanlığından uzaklaştırıp, özüne yabancılaştırır.⁸² Burada Aristoteles de Platon'a katılarak, aşk ve nefret gibi kavramların ölçülü olması gerektiğinden bahsetmiş ve herhangi bir hazzın bize verdiği mutluluğun geçici olduğunu, bunun yerine gerçekten ruhumuzu geliştirecek duyguların yerleştirilmesi gerektiğinden söz etmiştir. Nitekim, gerçek mutluluğa aşkın gücüyle ulaşırız.

Aristoteles, Tanrı'yı, düşünen akıl olarak ifade etmekte ve Tanrı'nın her şeyin menşei olduğunu düşünmekteydi. Hatta Tanrı, aşka sahip olan objeleri ve seven ile sevilen arasındaki ilişkiyi harekete geçirendir.⁸³ Tanrı olmasaydı aşk da olmayacaktı. Tanrı, evrendeki her şeyin hareket ettiricisi olduğu gibi aşkı da harekete geçirendir.

Ayrıca Aristoteles'e göre de aşk ve nefret kavramları rölatiftir. Mutlu iken farklı; mutsuz iken farklı davranışlar sergileriz Söz gelimi mutlu iken dost gibi, mutsuz iken düşman gibi davranırız.⁸⁴ Aristoteles'e göre, varlıklara karşı duyduğumuz aşk ve nefret duyguları o anki hal ve hareketlerimize ve objenin durumuna göre değişiklik göstermektedir. Mutlu olduğumuzda birine iyi davranış sergilememiz beklenilir. Ancak asıl doğru davranış duyu eğilimimiz olmadan halimiz değişse de insanlara karşı sevgimiz değişmemelidir. Bu nedenle Aristoteles'in aşkın rölatif olduğuna dair düşüncesini doğru olarak değerlendiremeyiz.

Sonuç

Helenistik dönem öncesi ilkçağ filozofları aşk ve nefret kavramlarına genellikle birbirine yakın anlamlar vermişlerdir. Pythagoras Okulu felsefenin varlığının ortaya konulması anlamında aşka metafizik bir anlam verildiği görülür. Herakleitos'ta zıtlıkların savaşı içinde Empedokles gibi kozmik güç olarak sevgi ve nefret kavramlara yer verilirken Parmenides'de ise sadece aşk, varlık ve bir olan Tanrı'yı ifade etmek için kullanılır. Empedokles'in aşk ve nefreti bir kozmolojik bir güç ve Tanrı olarak değerlendirildiği düşünülebilir. Onun nefretini entropi olarak düşünmek mümkündür. Çünkü evrende düzen olduğu kadar düzensizlik, kargaşa ve kaos her daim vardır ve var-olmaya devam edecektir. Bu durumda evrende bütünüyle aşkın olmadığı düşünülürken entropinin varlığını kabul

⁷⁹ Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, 178..

⁸⁰ Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, 209.

⁸¹ Diogenes Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, çev. Candan Şentuna (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2017), 230.

⁸² Cevizci, *İlkçağ Felsefesi Tarihi*, 222.

⁸³ Edward Zeller, *Grek Felsefesi Tarihi*, çev. Ahmet Aydoğan (İstanbul: İz Yayınları, 2001), 240.

⁸⁴ Aristoteles, *Retorik Retorik*, Ç: Mehmet H. Doğan, *YKY Yay.*, 7. Baskı, *İst.*, Ekim 2004, çev. Mehmet H. Doğan (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004).

etmek zorunlu olmaktadır. Öte yandan o aşkın, metafizik, kozmolojik, cismani ve ahlaki yönüne de vurgu yapmaktadır.

Sokrates'e gelindiğinde aşkın çok ulvileştiğini görmek mümkündür. Onda insanın varoluşsal kimliğini aşk oluşturmaktadır. Çünkü o, hakikat yolcusu insanı âşık olarak değerlendirir. Platon hocasının yolundan giderek aşka, varoluşsal bir anlam vermekle birlikte, onun kozmolojik, ahlaki ve sosyal yönüne de gönderme yapmaktadır. Aristoteles'e gelindiğinde o aşka ahlaki bir anlam vermektedir.

Görülmektedir ki aşk ve nefret çepeçevre insanlığı sarmıştır. Gümünüzde aşk ve nefrete metafizik, kozmolojik, ahlaki ve psikolojik ve sosyal anlamlar vermemiz mümkündür. Nasıl ki geçmişte toplumlardaki şiddetin nedeni sevgisizlikse günümüzde de sevgi yoksunluğu insanı nefretin kucağına götürebilmektedir. Nitekim kişinin kendisine yaptığı şiddetin de başkasına yaptığı şiddetin de yegâne nedeni aşkın eksikliği olduğu iddia edilebilir. O halde nefretin tuzağından kurtulmak için aşka hem kendimiz hem de toplum için yönelmeliyiz.

Genel olarak aşk ve nefret psikolojinin konusu olduğu kadar aynı zamanda metafizik kavramlar olarak da değerlendirilebilmektedir. Fakat evreni ve her varlığı etkilediklerine ve bu etkilerin sonuçlarına bakılacak olursa, adeta cisimsel birer varlık olabilecekleri kanaati de doğmaktadır. Bu nedenle evrenin oluşumunun, belli bir düzen içerisinde gerçekleşmesinde aşkın çok önemli fonksiyonunun olduğu anlaşılmaktadır. Nefret için de karşıt şeyler söylenebilir. Çünkü aşk, bir bakıma evrenin düzenini ve devamlılığını sağlamaktadır, aksine nefret, evrende kaosa ve husumete neden olmaktadır. Evren sonlu olduğu için onda nefretin olması kaçınılmazdır. Sonsuz olmayan bir varlıkta kaosun olması beklenen bir durumdur.

Aşkın Tanrı tarafından verildiği ve insanda doğuştan var olduğu anlaşılmaktadır. İnsan ruhsal olgunluğa ve ahlaki olarak en yüksek erdeme aşkın verdiği güçle ulaşabilmektedir. Aşk, baharda açan çiçekler gibi insan ruhunu yeniler ve güzelleştirir. İnsanın pozitif duygularla gelişmesini sağlayan aşk, insanın hem kendisiyle hem de toplumla uyumunu gerçekleştirir. Nefret ise gayri ahlakiliğe neden olup, negatif duygularla hem bireyi hem de toplumu huzursuz eder. Hülasa filozoflar aşk ve nefret kavramlarını birbirinden ayrı düşünmemektedirler. Aşkın hâkim olduğu bir evren tahayyülü var olmuş olsa da bütünüyle bunun gerçekleşemeyeceğinin farkında oldukları görülmektedir. Bugün aşk tohumları evrene ekilebilir, ancak sonlu bir evrende nefret tohumlarını bütünüyle yok etmek mümkün değildir.

Kaynakça

- Aristoteles. *Retorik Retorik*, Ç: Mehmet H. Doğan, YKY Yay., 7. Baskı, İst., Ekim 2004. çev. Mehmet H. Doğan. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 7. Basım, 2004.
- Aristoteles. *Nikomakhos'a Etik*. çev. Furkan Akderin. İstanbul: Say Yayınları, 1. Basım, 2014.
- Aster, Ernst von. *Felsefe Tarihi Dersleri 1(İlkçağ ve Ortaçağ Felsefesi)*. çev. Macid Gökberk. İstanbul: Ahmet İhsan Mat L.Ş, 1943.
- Birand, Kamuran. *İlkçağ Felsefesi Tarihi*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 3. Basım, 1987.
- Capelle, Wilhelm. *Sokrates'den Önce Felsefe I-II: Sokrates'den Önce Felsefe*. çev. Oğuz Özügül. İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 1994.
- Cevizci, Ahmet. *İlkçağ Felsefesi Tarihi*. Bursa: Asa Kitapevi, 3. Basım, 2001.
- Copleton, Friedrich. *Felsefe Tarihi*. çev. Aziz Yardımlı. İstanbul: Marmara Yayınları, 2. Basım, 1990.

- Gutherie, W.K.C. *Yunan Felsefe Tarihi-1 Sokrates Öncesi İlk Filozoflar ve Pythagorasçılar: Yunan Felsefe Tarihi-1.* çev. Ergün Akça. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 1. Basım, 2011.
- Heraclitos. *Fragmanlar Testimonia-Fragmenta-Imitationes: Fragmanlar.* çev. Güvenç Şar-Erdal Yıldız. İstanbul: Dergah Yayınları, 1. Basım, 2016.
- Jaeger, Werner. *İlk Yunan Filozoflarında Tanrı Düşüncesi.* çev. Güneş Ayas. İstanbul: İttaki Yayınları, 2. Basım, 2016.
- Jonze, Spike. *Aşk: Her* (Film, 2013).
- Kranz, Walter. *Antik Felsefe.* çev. Suad Y. Baydur. İstanbul: Sosyal Yayınları, 2. Basım, 1994.
- Külcü, Recep. *Hermeneutik Okumalar I: Empedokles'de Sevgi ve Nefret Kavramlarının Entropi Ekseninde Okunması.* bsyayinevi@gmail.com: Biyosistem Yayınevi. *Akademia Sosyal Bilimler Dergisi* 4 (2018).
- Laertios, Diogenes. *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri.* çev. Candan Şentuna. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 7. Basım, 2017.
- Özden, H. Ömer. *Aşka Övgü.* İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2020.
- Özden, H.Ömer. "Helenizm Öncesi Yunan Felsefesinde Güzellik Anlayışları". *Atatürk Üni. İlahiyat Fak. Dergisi*, 17 (2002,), 67-99.
- Özden, H.Ömer. "Platon ve Aristoteles'in Estetik Anlayışları". *Arayışlar Dergisi* 5-6 (2002), 34-44.
- Özden, H.Ömer. "Aşkın (sevginin) Gücü". *Felsefe Dünyası Dergisi* 2/42 (2005), 30-46.
- Özlem, Doğan. *Kavramlar ve Tarihleri I bilim/teknik/teknoloji/pozitivizm/ahlak/hukuk/hukuk devleti/sosyal devlet/sevgi/değer/ barok: Kavramlar ve Tarihleri I.* İstanbul: İnkılap Yayınları, 2002.
- Peters, Francis E. *Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü.* çev. Hakkı Hünler. İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 1. Basım, 2004.
- Platon. *Şölen-Dostluk.* çev. Sabahattin Eyüpoğlu-Azra Erhat. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 11. Basım, 2014.
- Platon. *Şölen.* çev. Eyüp Çoraklı. İstanbul: Alfa Yayıncılık, 2. Basım, 2017.
- Tevfik, Rıza. *Kâmûs-ı Felsefe "Felsefe Sözlüğü".* Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2015.
- Tunalı, İsmail. *Estetik.* İstanbul: Remzi Kitabevi, 10. Basım, 2007.
- Zeller, Edward. *Greک Felsefesi Tarihi.* çev. Ahmet Aydoğan. İstanbul: İz Yayınları, 2001.
- Ziss, Avner. *Estetik.* çev. Yakup Şahan. İstanbul: D.E. Yayınevi, 1984.